

Тетяна АТРОЩЕНКО,

orcid.org/0000-0003-4595-1662

доктор педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри педагогіки дошкільної, початкової освіти та освітнього менеджменту

Мукачівського державного університету

(Мукачево, Закарпатська область, Україна) tatiyana05071976@gmail.com

Тамара БОНДАР,

orcid.org/0000-0001-9484-9336

доктор педагогічних наук, доцент,

завідувач кафедри педагогіки дошкільної, початкової освіти та освітнього менеджменту

Мукачівського державного університету

(Мукачево, Закарпатська область, Україна) tamara_bondar@yahoo.com

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО СТВОРЕННЯ СПРИЯТЛИВОГО ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

У статті представлено наукові підходи до створення сприятливого інклюзивного середовища в початковій школі. Початкова школа як ланка загальної середньої освіти потребує посиленої уваги з боку фахівців, оскільки саме в початковій школі формують фундамент для всебічного розвитку особистості, забезпечують дітей основами знань і вмінь, що вможливають подальший ефективний розвиток. На такому тлі актуалізована проблема створення сприятливого інклюзивного середовища в початковій школі як важливої умови успішної освіти, виховання й розвитку молодших школярів.

З огляду на динамічність феномена інклюзивної освіти, організація сприятливого інклюзивного середовища в початковій школі потребує докладного дослідження, тому мета розвідки – обґрунтування наукових підходів до створення сприятливого інклюзивного середовища в початковій школі.

У статті схарактеризовано дефініції понять «середовище», «освітнє середовище», «підхід». Згідно з авторським трактуванням, «інклюзивне освітнє середовище» – вид освітнього середовища, що забезпечує всім суб'єктам освітнього процесу можливості для ефективного саморозвитку в умовах закладу освіти. Описано компоненти структури інклюзивного освітнього середовища.

Для створення сприятливого інклюзивного середовища в початковій школі в основу покладено положення гуманістичного, особистісно орієнтованого, системного, аксіологічного, компетентнісного, культурологічного підходів, з'ясовано їх сутність. Семантика терміна «інклюзія» є динамічною, постійно еволюціонує під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, тому природа підходів до організації сприятливого інклюзивного середовища також перебуває в невинному розвитку.

Ключові слова: *початкова школа, молодші школярі, середовище, освітнє середовище, інклюзивне освітнє середовище, інклюзія, інклюзивна освіта, підхід.*

Tetiana ATROSHCHENKO,

orcid.org/0000-0003-4595-1662

Doctor of Pedagogical Sciences,

Associate Professor at the Department of Pedagogy for Preschool, Primary Education

and Educational Management

Mukachevo State University

(Mukachevo, Transcarpathian region, Ukraine) tatiyana05071976@gmail.com

Tamara BONDAR,

orcid.org/0000-0001-9484-9336

Doctor of Pedagogical Sciences,

Head of the Department of Pedagogy for Preschool, Primary Education and Educational Management

Mukachevo State University

(Mukachevo, Transcarpathian region, Ukraine) tamara_bondar@yahoo.com

SCIENTIFIC APPROACHES TO CREATING A FAVORABLE INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN PRIMARY SCHOOL

The article presents scientific approaches, which, according to the authors, guide the creation of a favorable inclusive environment in primary school. Primary school as a part of general secondary education, requires

constant attention on part of all stakeholders, since it is primary school where the foundation for comprehensive personal development is laid. Primary school provides children with basic knowledge and skills that allow children to succeed in the future. Thus, creating a favorable inclusive environment in primary school as an important condition for ensuring quality education and enhancing primary school students' development is considered to be a priority.

It is noted that although the numerous sound research findings tackle the research topic, the constant dynamics of inclusive education phenomenon causes calls for constant studies. Thus, scientific approaches to creating a favorable inclusive environment in primary school are identified as the focus of the study.

The terms of "environment", "educational environment", "approach" are considered. The authors' interpretation of "the inclusive education environment" concept is presented. The inclusive education environment is defined as a type of education environment that provides all stakeholders with opportunities for effective self-development in the educational institution. Structural components of the inclusive educational environment are outlined.

In order to create a favorable inclusive environment in primary school, the provisions of humanistic, personality-oriented, systemic, axiological, competence and culturological approaches are discussed, their guidelines are outlined. It is noted that since the inclusion concept is dynamic in its nature and is constantly evolving under the influence of external and internal factors, the approaches to the organization of a favorable inclusive environment are also constantly changing.

Key words: *primary school, young learners, environment, educational environment, inclusive educational environment, inclusion, inclusive education, approach.*

Постановка проблеми. Серед найбільш важливих, цінних і масштабних змін, що відбуваються в сучасній освіті, варто назвати набуття нею інклюзивного характеру. Система освіти стає включеною, тобто відкритою для всіх, спеціальною адресованою кожному.

Початкова школа – це особлива ланка в освіті, що потребує ретельної уваги з боку фахівців, оскільки саме в початковій школі закладають фундамент для всебічного розвитку особистості, формують основи знань і вмінь, які діти будуть примножувати й розвивати далі. Згідно з вимогами Нової української школи, зміна освітнього середовища – це зміна ставлення до дитини: повага, увага до неї і прагнення знайти оптимальний спосіб для ефективного навчання. Поширення інклюзії – залучення дітей з особливими освітніми потребами до освітнього середовища сучасної початкової школи нарівні з однолітками, які не мають особливих потреб, є потребою часу, оскільки відображає правову траєкторію розвитку інклюзивної освіти в Україні. Отже, нині актуалізована проблема створення сприятливого інклюзивного середовища в початковій школі як вагомій умови успішної освіти, виховання й розвитку молодших школярів.

Аналіз досліджень. Науковому розв'язанню проблеми взаємодії людини та середовища присвячено дослідження К. Абульханової-Славської, А. Бандури, Л. Виготського, В. Давидова, Д. Ельконіна, О. Запорожця, Г. Костюка, О. Леонтьєва, С. Максименко та ін. Феномен освітнього середовища та процеси його створення в закладах освіти вибрані об'єктом аналізу багатьох вітчизняних і зарубіжних авторів (Ш. Амонашвілі, Є. Бачин-

ська, В. Вербицький, Н. Гонтаровська, Л. Занков, Н. Поліванова, Г. Пустовіт, О. Ярошинська, В. Ясвін та ін.).

Констатуємо підвищення інтересу наукової спільноти до інклюзивної освіти (Т. Бондар, В. Засенко, І. Іванова, С. Іноземцева, І. Калиновська, А. Колупаєва, І. Кузава, Л. Лавріненко, О. Молчан, О. Рассказова, В. Синьов, З. Удич, С. Чупахіна та ін.), зокрема до питань створення, розвитку й оцінювання інклюзивного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти (І. Бочковська, О. Василенко, С. Гайдукевич, Г. Єфремова, Т. Ілляшенко, О. Козирєва, М. Ковальова, О. Сакалюк, О. Чопік та ін.). Попри наявність ґрунтовних наукових напрацювань, організація сприятливого інклюзивного середовища в початковій школі потребує докладного осмислення.

Мета статті полягає в обґрунтуванні наукових підходів до створення сприятливого інклюзивного середовища в початковій школі.

Виклад основного матеріалу. У Декларації ООН про соціальний розвиток зазначено, що нові концептуальні засади суспільного облаштування полягають у здатності сучасного суспільства розвиватися на основі толерантності, терпимості, засудження дискримінації, поваги до людського розмаїття, рівності можливостей, солідарності й безпеки. Ці підходи зумовлені основною метою соціального розвитку – створення «суспільства для всіх», що забезпечує захист і повну інтеграцію до соціуму всіх верств населення, зокрема осіб з інвалідністю. В основу такої інтеграції покладено концепцію цілісного підходу, що відкриває шлях до реалізації прав і можливостей кожної людини, передбачаючи насамперед рівний доступ

до здобуття якісної освіти (Колупаєва, 2009: 5). У Саламанкській декларації акцентовано, що «основним принципом інклюзивного навчання є те, що всі діти мають навчатися разом у всіх випадках, коли це можливо, попри труднощі чи відмінності між ними. Інклюзивні школи повинні визнавати різні потреби своїх учнів через увідповіднення методів і темпів навчання, а також забезпечувати якісну освіту для всіх, розробляючи навчальні плани, організаційні заходи, стратегії викладання, використовуючи ресурси та партнерські зв'язки громадами, де вони проживають» (Саламанкская декларация, 1994: 9).

Держава взяла на себе зобов'язання забезпечити освіту осіб з особливими освітніми потребами, що засвідчує стаття 19 Закону України «Про освіту» (2017 р.). Стаття 19 «Освіта осіб з особливими освітніми потребами» інформує: «Органи державної влади, органи місцевого самоврядування та заклади освіти створюють особам з особливими освітніми потребами умови для здобуття освіти нарівні з іншими особами шляхом належного фінансового, кадрового, матеріально-технічного забезпечення та забезпечення універсального дизайну та/або розумного пристосування, що враховує індивідуальні потреби та можливості таких осіб, визначені в індивідуальній програмі розвитку» (Закон України «Про освіту», 2017).

Освіта дитини з обмеженими можливостями, на думку А. Колупаєвої, повинна бути спрямована на облаштування особи в соціокультурному просторі, допомагати дитині в самоідентифікації, самовизначенні, самореалізації, з огляду на її індивідуальність. У ході дослідження зроблено спробу побудувати модель інклюзивного навчання, яка б забезпечувала освітню підготовку та соціальний розвиток дітей з особливими освітніми потребами, зокрема систему корекційно-педагогічної допомоги (Колупаєва, 2009: 169). Як зауважує дослідниця, інклюзивне навчання (інклюзія, «inclusion» (англ.) – включення) прогнозує створення освітнього середовища, яке б корелювало з потребами й можливостям кожної дитини, незалежно від особливостей її психофізичного розвитку (Колупаєва, 2009: 23).

Одне з основних завдань інклюзії – реакція на широкий спектр освітніх потреб у шкільному середовищі та поза його межами. Реалізація інклюзивної моделі освіти, на думку Л. Лавріненко, потребує розв'язання низки завдань: організувати освітній процес, який би задовольняв освітні потреби всіх дітей; розробити систему надання спеціальних освітніх і фахових послуг для дітей з особливими освітніми потребами;

створити позитивний клімат у шкільному середовищі та поза його межами. Якість освітнього процесу, як зауважує науковець, суттєвою мірою залежить від того, наскільки взято до уваги й реалізовано потенціал навчання та розвитку кожної дитини, індивідуальні особливості. Якими б не були фізичні чи психічні обмеження, у дитини завжди є резерви для розвитку, використання яких може суттєво поліпшити якість її життя (Лавріненко, 2017: 9).

Отже, критичним для забезпечення якості освіти учнів початкової школи вважаємо сприятливе освітнє середовище, створення якого потребує аналізу низки чинників, зокрема наукових підходів до його організації. Логіка дослідження вмотивовує доцільність аналізу поняття «інклюзивне освітнє середовище» і характеристики його складників.

О. Ярошинська трактує термін «середовище» в загальному значенні, убаचाючи в понятті сукупність умов різного характеру (природних і створених суб'єктами), де розгортається конструктивна взаємодія суб'єктів і явищ соціокультурної дійсності (Ярошинська, 2015: 53). Авторка витлумачує освітнє середовище як природне або штучно створене оточення людини, що охоплює зміст і різні види засобів освіти, здатних забезпечувати продуктивну діяльність особистості, її освітній розвиток за допомогою створення сприятливих для цього умов (Ярошинська, 2015: 57). На думку В. Мастерова, освітнє середовище являє собою процес діалектичної взаємодії соціальних, просторово-предметних і психолого-дидактичних компонент, які утворюють систему координат провідних умов, впливів і тенденцій педагогічних цілей (Мастерова, 2003: 10).

Поділяємо думку Н. Гонтаровської, яка трактує освітнє середовище як суттєвий елемент соціуму, цілеспрямовану, організовану, керовану, багатофункційну, відкриту педагогічну систему, у межах якої учень загальноосвітньої школи усвідомлює себе соціально розвиненою цілісністю (Гонтаровська, 2012: 13).

У руслі дослідження значущою є концепція С. Шацького щодо взаємодії школи й середовища, так звана педагогіка середовища. До змістового наповнення цього поняття, на думку вченого, входять такі складники: процес соціалізації особистості в суспільстві; вплив навколишнього середовища на виховний процес закладу загальної освіти, зокрема формування учнівського колективу; активна суспільно корисна діяльність шкільного колективу для якісного перетворення середовища функціонування (Шацький, 1989: 21).

Пріоритетом у галузі освіти дітей з особливими потребами нині стало створення інклюзивного шкільного середовища, де всі діти навчаються разом у системі масової освіти за навчальними програмами, пристосованими до їхніх потреб (Основи інклюзивної освіти, 2012: 42).

На підставі викладу підсумовано, що інклюзивне освітнє середовище – вид освітнього середовища, яке забезпечує всім суб'єктам освітнього процесу можливість для ефективного саморозвитку в умовах закладу освіти. У структурі інклюзивного освітнього середовища виокремлено такі компоненти:

- просторово-предметний компонент – матеріальні можливості закладу освіти – доступна (безперешкодна) архітектурно-просторова організація;
- забезпеченість сучасними технічними засобами й системами, відповідно до освітніх потреб дітей;

- змістово-методичний компонент (адаптований індивідуальний маршрут навчання й розвитку дитини, варіативність і гнучкість освітньо-виховних методик, форм і засобів);

- комунікативно-організаційний компонент (психологічна й професійна готовність педагогів до роботи в змішаній (інклюзивній) групі, сприятливий психологічний клімат у колективі, управління командною діяльністю фахівців).

Для успішної інклюзії та сприятливого освітнього клімату вчені рекомендують забезпечувати:

- розвиток позитивного ставлення (до ідеї інклюзії; дітей з особливими освітніми потребами та можливостей їхнього розвитку й навчання тощо);

- підтримку (на рівні держави, органів освіти, громади, закладу освіти);

- використання в практичній діяльності «доказових» методів, що підтверджені результатами досліджень (застосування перевірених технологій і методів);

- гнучку навчальну програму й викладання (застосування адаптацій і модифікацій; диференційоване викладання);

- залучення громади (якнайширше використання її ресурсів і залучення до діяльності навчального закладу); залучення громади до діяльності шкіл надзвичайно важливе для досягнення успіху інклюзивною освітою;

- змістову рефлексію (постійний моніторинг власної професійної діяльності);

- навчання й ресурси (постійне фахове зростання; адекватне використання ресурсів на користь усіх дітей класу/закладу) (Основи інклюзивної освіти, 2012: 41–42).

Серед необхідних умов формування інклюзивного середовища в закладах загальної середньої освіти Н. Заборчук називає ресурсне забезпечення потреб інклюзивної освіти: нормативно-правове, програмно-методичне, інформаційне, матеріально-технічне; подолання соціальних бар'єрів у свідомості вчителів, їхнього страху через те, що вони не справляться, що в них немає досвіду роботи з дітьми з особливими освітніми потребами, бо, по суті, їх ніхто не вчив і не націлював на таку діяльність раніше. Крім цього, учителів лякають можливі проблеми, які пов'язані зі здоров'ям дітей, реакція учнів і батьків на «новеньких у класі», проблеми дисципліни, уваги, організованості та згуртованості класного колективу; створення універсального дизайну й розумних пристосувань у закладах освіти, що має на меті забезпечення особистісно орієнтованого навчання, де може реалізуватися та досягти ситуації успіху кожна дитина, незалежно від власних можливостей (адаптація й модифікація навчальних програм, навчальних матеріалів, методики їх подання, адаптація та модифікація оцінювання навчальної діяльності тощо); упровадження педагогіки партнерства, що передбачає спілкування всіх учасників освітнього процесу, їхню командну взаємодію для досягнення результату, що вможливує створення сприятливого соціального й емоційного клімату в класному колективі; облаштування безбар'єрного фізичного простору, у якому діти могли б безпечно пересуватися та комфортно почуватися (ліфти, пандуси, підйомники, освітлення, шумоізоляція тощо) (Заборчук, 2019).

Окреслення сприятливого інклюзивного середовища в початковій школі потребує аналізу наукових підходів до його створення. Автори Великого тлумачного словника сучасної української мови трактують «підхід» як сукупність способів, прийомів розгляду чого-небудь, впливу на кого, що-небудь, ставлення до кого-, чого-небудь (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2001).

У межах розвідки варто з'ясувати наукові підходи до формування безпечного, освітнього середовища в контексті правової моделі інклюзивної освіти – гуманістичний, особистісно орієнтований, системний, аксіологічний, компетентнісний і культурологічний (Бондар, 2019).

Гуманістичний підхід вимагає активного переосмислення всіх компонентів процесу навчання на основі гуманістичної педагогіки, дитиноцентризму, що декларують задоволення інтересів та освітніх потреб дитини як пріоритетний напрям професійної діяльності педагогічних працівників.

Гуманістичність інклюзивної освіти полягає в реалізації права дітей з особливими освітніми потребами на якісну освіту на основі відмови від концепції соціальної корисності/економічної збитковості людей з інвалідністю. У контексті гуманістичності вияв інвалідності/особливих потреб не вважають невід'ємною характеристикою особистості, наголошуючи на значущості людського чинника, що потребує вживання слова «людина, особа» перед лексемою «інвалідність», на противагу термінові «інвалід» (Бондар, 2019: 93–94).

Особистісно орієнтований підхід суттєво впливає на створення сприятливого інклюзивного середовища в початковій школі, оскільки вможливує розвиток молодшого школяра як особистості, індивідуальності й активного суб'єкта навчальної діяльності. На тлі інтеграції дітей з особливими потребами до початкової ланки освіти актуалізоване застосування особистісно орієнтованого підходу до організації освітнього процесу, зокрема до створення інклюзивного освітнього середовища.

Аксіологічний підхід дає змогу описати еволюцію ціннісно-сміслових орієнтирів розвитку системи інклюзивної освіти. Забезпечення права на освіту всім дітям, незалежно від походження, раси, етнічного показника, статі, релігії, соціального стану, здібностей, сприяє охопленню навчанням усіх категорій дітей у початковій школі. Рівність можливостей слугує імперативом, який реалізують через визнання й забезпечення мовних і культурних відмінностей, різниці в походженні, проживанні, соціально-економічному статусі або в рівні здатності. Сформульовано настанови для опанування педагогами професійних компетентностей, необхідних у педагогічній діяльності у сфері інклюзивної освіти; окреслено ціннісні орієнтації та ставлення педагога до учнів, що вможливають створення інклюзивної атмосфери в закладі освіти, толерантне сприйняття відмінностей, налагодження співпраці між учнями, учнями й учителями.

Компетентнісний підхід уможливує повне й системне окреслення очікуваних результатів підготовки вчителя до інклюзивної освіти молодших школярів, здатного впроваджувати багатовекторні підходи до організації сприятливого, інклюзивного, безпечного середовища, сприяє формуванню професійної готовності як цілісної

характеристики фахівця. Компетентнісний підхід також оптимізує взаємодію загальних і спеціальних педагогів у початковій школі, що впливає на рівень якості освіти дітей з особливими освітніми потребами.

На засадах *системного підходу* інклюзивну освіту вивчають як систему з множинністю елементів, які взаємодіють між собою та з навколишнім середовищем, що має функційну, є ієрархічною за сутністю, багаторівневою за структурою; зумовлює зіставлення змісту кожної підсистеми з конкретними спеціальними завданнями; передбачає наявність прямих і зворотних зв'язків між її підсистемами. Одне з понять методології системного підходу, що розкриває суттєві ознаки будь-якої системи загалом, – це середовище.

У контексті дослідження логічно застосовувати *культурологічний підхід*. У словнику культурологічний підхід схарактеризований як конкретно-наукова методологія пізнання й перетворення педагогічної реальності, основою якої є аксіологія; бачення освіти через призму поняття культури, тобто розуміння її як культурного процесу, що відбувається в культуроузгодженому середовищі, усі компоненти якого наповнені людськими смислами та слугують людині, яка вільно виявляє свою індивідуальність, здатність до культурного саморозвитку й самовизначення у світі культурних цінностей (Економический словарь). Цим підходом послугуватимемося для розуміння особливостей реалізації принципів інклюзивної освіти, формування інклюзивного закладу освіти в просторі певної культури та її обов'язкової взаємодії з іншими культурами; з'ясування основних регулятивів щодо побудови змісту інклюзивної освіти; відображення в ній основних досягнень людської діяльності, різноманіття людських культур, їхнього взаємозв'язку й взаємодії.

Висновки. Розвиток сприятливого освітнього середовища початкової школи вимагає уваги до положень гуманістичного, особистісно орієнтованого, аксіологічного, компетентнісного, системного, культурологічного підходів. Поняття «інклюзія» є динамічним, постійно еволюціонує під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, тому підходи до організації сприятливого інклюзивного середовища також перебувають у невідомому розвитку, потребуючи систематичного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондар Т. І. Тенденції розвитку інклюзивної освіти у США та Канаді : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01 / Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. Хмельницький, 2019. 607 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.

3. Гонтаровська Н. Б. Теоретичні і методичні засади створення освітнього середовища як фактору розвитку особистості школяра : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.07 / Ін-т пробл. виховання НАПН України. Київ, 2012. 474 с.
4. Заборчук Н. В. Створення інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всебічного розвитку дитини як показник рівня свідомості нації. 2019. URL: <https://conf.zippo.net.ua/?p=204> (дата звернення: 01.03.2021).
5. Про освіту : Закон України. 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 02.03.2021).
6. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія. Київ : Самміт-Книга, 2009. 272 с.
7. Лавріненко Л. І. Школа для кожного (окремі аспекти інклюзивної освіти) : навчально-методичний посібник для керівників закладів освіти, учителів та вихователів ЗДО, ГПД, шкіл-інтернатів, методистів. Чернігів : Чернігівський національний технологічний університет (ЧНТУ), 2017. 168 с.
8. Мастерова В. А. Воспитательно-образовательная среда вуза как средство развития творческой личности будущего государственного служащего : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Саратовский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского. Саратов, 2003. 16 с.
9. Основи інклюзивної освіти : навчально-методичний посібник / за заг. ред. А. А. Колупаєвої. Київ : А. С. К., 2012. 308 с.
10. Саламанкская декларация. Рамки действий по образованию лиц с особыми потребностями, принятые Всемирной конференцией по образованию лиц с особыми потребностями: доступ и качество. Саламанка. Испания, 7–10 июня 1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text (дата звернення: 02.02.2021).
11. Шацкий С. Т. Работа для будущего. Москва : Просвещение, 1989. 223 с.
12. Ярошинська О. О. Теоретичні і методичні засади проектування освітнього середовища професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04 / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2015. 500 с.
13. Экономический словарь. URL: http://mirslivarej.com/content_eco/kulturologicheskij-podxod-32415.html (дата звернення: 02.02.2021).

REFERENCES

1. Bondar T. I. Tendenciya rozvytku inklyuzyvnoyi osvity u SShA ta Kanadi [Trends in inclusive education in the United States and Canada: dis. ... Dr. Ped. Science:] 13.00.01 / Khmelnytsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Khmelnytsky, 2019. 607 p. [in Ukrainian].
2. Velyky tлумachny slovnyk suchasnoyi ukrayinskoyi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / chief ed. W. T. Busel. Kyiv: Irpin: VTF «Perun», 2001. 1440 p. [in Ukrainian].
3. Gontarovska N. B. Teoretychni i metodychni zasady stvorennia osvitiogo seredovyscha yak faktor rozvytku osobystosti shkoliara [Theoretical and methodological bases of creation of the educational environment as the factor of development of the personality of the schoolboy: dis. ... Dr. Ped. Science:] Inst. Of Education, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. 13.00.07. Kyiv, 2012. 474 p. [in Ukrainian].
4. Zaborchuk N. V. Stvorennia inklyuzyvnoho osvitiogo seredovyscha dlia zabezpechennia vsebichnogo rozvytku dytyny yak pokaznyk rivnya svidomosti natsiyi [Creating an inclusive educational environment to ensure the comprehensive development of the child as an indicator of the level of consciousness of the nation] 2019. URL: <https://conf.zippo.net.ua/?p=204> [in Ukrainian].
5. Zakon Ukrayiny «Pro osvitu» [Law of Ukraine «On Education»] 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].
6. Kolupaieva A. A. Inklyuzyvna osvita: realii ta perspektyvy [Inclusive education: realities and prospects]: Monograph. K.: «Summit Book», 2009. 272 p. [in Ukrainian].
7. Lavrinenko L. I. Shkola dlia kozhnogo (okremi aspekty inklyuzyvnoyi osvity) [School for everyone (some aspects of inclusive education)]: Training manual for heads of educational institutions, teachers and educators of ZDO, GPA, boarding schools, methodologists. Chernihiv: Chernihiv National Technological University (CHNTU), 2017. 168 p. [in Ukrainian].
8. Masterova V. A. Vospitatelno-obrazovatel'naya sreda vuza kak sredstvo razvitiya tvorcheskoy lichnosti budushchego gosudarstvennogo sluzhashchego [Educational environment of the university as a means of developing the creative personality of the future civil servant]: author's ref. Dissertation of Candidate in ped. Science: 13.00.01 / N. G Chernyshevsky Saratov State University, Saratov, 2003. 16 p. [in Russian].
9. Osnovy inklyuzyvnoyi osvity. Navchalno-metodychni posibnyk [Fundamentals of inclusive education]. Training manual / chief ed. Kolupaieva A. A K.: «A. S. K.», 2012. 308 p. [in Ukrainian].
10. Salamanskaya deklaraciya. Ramki deistviy po obrazovaniyu lic s osobymi potrebnostyami, prinyaty Vsemirny konferenciye po obrazovaniyu lic s osobymi potrebnostyami: dostup i kachestvo [Salamanca Declaration. The World Conference on Special Needs Education Framework for Action on Special Needs Education: Access and Quality. Salamanca]. Spain, June 7–10, 1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text [in Russian].
11. Shackii S. T. Rabota dlya budushchego. [Work for the future]. Moskva: Education, 1989. 223 p. [in Russian].
12. Yaroshynska O. O. Teoretychni i metodychni zasady proektuvannia osvitiogo seredovyscha profesiinoyi pidgotovky maibutnih uchyteliv pochatkovoi shkoly [Theoretical and methodological foundations used to design the educational environment for pre-service primary school teacher professional training] dis. ... Doctor Ped. Sciences: 13.00.04. Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, 2015. 500 p. [in Ukrainian].
13. Ekonomicheskii slovar [Dictionary of Economics. URL: http://mirslivarej.com/content_eco/kulturologicheskij-podxod-32415.html [in Russian].